

Balázs Magdolna

Az alapítványi élet indulása Magyarországon

A magyarországi nonprofit szféra történeti alakzatainak reprodukálása értelemszerűen attól az időszaktól lehetséges, amikortól a tradicionális gazdálkodási formák megbomlanak, az addig működő szociális és társadalmi rendszer megbillen, és a gazdaságban megjelennek a profitorientált működési és rendezőelvek. A nonprofit intézmények és eljárások kizárólag a modern és a modernizáció útjára lépő társadalmakban található meg. Megjelenési formájuk, funkcióik, szabályozottságuk mértéke természetesen mindig függ a társadalom éppen adott fejlettségi szintjétől, az elsődlegesen megoldandó feladatok jellegétől, valamint az állam és a társadalom közötti munkamegosztástól.

A nonprofit szféra történeti vizsgálatának egyik értelme, hogy az elmaradott, de a fejlődés útjára lépő Magyarországon a XIX. század második felétől kezdődően tetten érhető az elv megjelenése és megformálódása. A *jótekonyság* és a *humanitáriusság* elve, valamint az *emberi tényező hosszú távú investálásának* igénye az, amely intézményeket hozott létre vagy járult hozzá meglévő intézmények működéséhez. A XIX. században, de még a XX. század első negyedében sem vizsgálhatjuk ugyanis Magyarországon a nonprofit intézményeket, humanitárius beruházásokat pénzügyi, adózási szempontból. Az adórendszer ugyanis ebben az időben még nem alkalmazta az engedmény, a leírás pénzügyi technikáit. Ez az eljárás a nonprofit tevékenység állami elismerését, sőt az állam által történő ösztönzését, előmozdítását feltételezi. Márpedig a XIX. században az államnak Magyarországon a liberális piacgazdálkodás elemi feltételrendszerét kellett megteremtenie, alapvető infrastukturális beruházásokat elvégeznie. Csak 1920-ban hozták az első olyan törvényt, amely a nonprofit tevékenységét állami szinten is legitimálja. Az 1920. XXXIV. tc. (5) bekezdése ugyanis mentesíti a hazai tudományos, közoktatási és közjótékonyági célokra rendelt adományokat, ajándékokat és alapítványokat az öröklési és ajándékozási illeték alól.

Az urbanizáció hatása

A városok és nagytelepülések népességének növekedése és társadalmi struktúrájának átalakulása a XIX. században robbanásszerű és meg-

rázkódtató erejű volt. A városi jogállású és az 5 ezernél népesebb nagyközségek lakossága 1850 és 1890 között, 2,16 millióról, 4,14 millió-ra nőtt, vagyis 92⁰/₀-kal, szemben az egész ország lakosságának 30⁰/₀-os növekedésével.

Igazi, európai értelemben vett nagyvárost a polgárosodó Magyarország csak egyet tudott kifejleszteni: Budapestet. Budapest, mint egyes nagyvárosok mint főváros a kiegyezés utáni évtizedek szülőtte. Az 54 ezer lakosú Buda és a 16 ezer lakosú Óbuda 1873-ban egyesült közigazgatásilag a 200 ezer lakosú Pesttel. Az új nagyváros növekedési üteme szinte egész Európában egyedülálló volt a XIX. század második felében (talán csak Berliné volt hasonló). 1870-ben még a tizenhetedik az európai nagyvárosok sorrendjében, 1900-ban pedig már a nyolcadik. Talán Európa egyetlen országában sem összpontosult oly nagy mértékben a gazdaság modern, tőkés szektora — a nagykereskedelem, a bankrendszer és a nagyipar — a fővárosban, mint nálunk.

A főváros népességének gyors növekedésével azonban nemigen tudott lépést tartani sem a közművesítés, sem a lakásépítés. Különösen súlyos volt a lakáshelyzet a kiegyezést követő nagy fellendülés idején, amikor tízezerrel költöztek a fővárosba vidékről ipari és építőmunkások, napszámosok, cselédek, munkalehetőségeket, jobb életfeltételeket, boldogulást remélve. Szembeötlő adat, hogy 1870-ben Pest 200 ezer lakosából 41 ezer albérlő vagy ágyrajáró volt. Ez mindenképpen jelzi, hogy a dolgozó népesség egy jelentős hányada egyáltalán nem, vagy csak igen nehezen tudott magának valamennyire is stabil életviszonyokat teremteni. A modernizációval járó feszültségek, a szegénység, a lakástalanság, a szocializálhatatlan elemek és rétegek megjelenése súlyos problémát jelentettek. S ha mindehhez hozzávesszük a magyar városfejlődés azon sajátos vonását, hogy éppen legnagyobb városaink álltak az urbanizáció viszonylag alacsony fokán, akkor még inkább megérthetjük a karitatív gondolkodás és tevékenység meggyökeresedését országszerte. Az alacsony urbanizációs színvonal ugyanis többek közt azt jelenti, hogy az illető városban nagyon kicsi az értelmiség arányszáma, szűk az iparos- és kereskedőnépesség, alacsony a lakosság műveltségi és képzettségi foka.

A kiegyezés utáni időszak magyar kormányai sokat tettek a különféle kulturális és társadalmi intézmények életre hívásáért, illetve működtetéséért, de csak fokozatosan tudtak bekapcsolódni ebbe a folyamatba. A XIX. század első harmadában és közepén szinte minden ilyen törekvés a személyes önerőn, ambícióon és áldozatkészségen múltott. Így jött létre pl. a Nemzeti Múzeum, a Lánchíd, az Alagút és az Akadémia is. Az urbanizáció előrehaladtával, az 1880-as évektől kezdődően azonban megjelennek, illetve önállósulnak a községi és városi igazgatás szintjén olyan ügykörök, mint a közjótékonyosság, közélettelmezés, szociálpolitika és közművelődés. Az 1884-es Budapest székesfővárosi belső átszervezési munkálatok során létrehozták a közélettelmezési és közjótékonyossági ügyosztályokat. Az 1866. évi XXII. tc. községi törvény kimondta, hogy a szegényügy községi feladat, s költségei az illetőségi községet terhelik. 1911-ben pedig a fővárosban szociálpolitikai és közművelődési ügyosztály alakult. A városgazdaság, a városgazdálkodási irányítás ilyen módon történő átszervezése, illetve kibővítése már a nagyváros, a városok társadalmi problémáira, a társadalmi ellentétek kiéleződésére, a növekvő szociális feszültségekre kívántak megoldást hozni.

A források

Kérdés természetesen, hogy a ma is nehezen, csak többféle forráscsoport összedolgozásával dokumentálható nonprofit szektor milyen nyomokat hagyott maga után a múltban, mennyi és milyen jellegű forrásokhoz juthatunk hozzá, s mindez mennyire fedti le e szektor egész tevékenységét a mindenkori magyar történelem tárgyalt időszakában?

Természetesen e korszakra vonatkozóan is rendelkezésünkre állnak az államháztartás kiadásait és bevételeit tartalmazó számítások, valamint a főváros évi költségvetései is, amelyek idővel tartalmaznak adatokat arra nézve, hogy az állam illetve a főváros mennyit költött szociálpolitikára, oktatásra, tudományfejlesztésre, egészségügyre. E tevékenységek azonban csak fokozatosan és részlegesen váltak akár állami, akár községi-városi feladattá. Így ezek a források csak az állam, illetve a községek e szférából való résztvállalásának mértékét és hajlandóságát jelezhetik. A történeti vizsgálódásnak éppen az az egyik feladata, hogy rámutasson arra a folyamatra, amely a *caritas* és *humanitás* személyes attitűdjéből az állami, közhatósági felelősségvállalás kiterjedéséhez vezetett.

1867-től egészen 1945-ig az iskolák, valamint a kulturális, társadalmi és szociális intézmények legnagyobb részét felekezetek, községek vagy magánemberek tulajdonában voltak. Forrásaink elsősorban azokról a szervezetekről és intézményekről vannak, amelyek működéséhez szükséges volt — előbb vagy utóbb — valamely országos hatáskörű államigazgatási szerv jóváhagyására vagy ellenőrzésére. Ezek elsősorban az egyletek és az alapítványok.

Az *egyletek* működéséhez a dualizmus egész időszakában belügyminisztériumi jóváhagyás kellett. Egyesületi törvény híján a belügyminisztérium saját hatáskörében, rendeleti úton szabályozta működésüket. Ezek — a mai szóhasználattal élve — gumirendeletek és -jogsabályok voltak. Céljuk az volt, hogy a kormánypártra veszélyes politikai illetve nemzetiségi szerveződéseket kiszűrjék, és létrejöttüket csírájában megakadályozzák. Témánk szempontjából azonban elsősorban azt érdemes hangsúlyozni, hogy az egyletté szerveződés a társadalmi öntevékenység intézményesülésének első lépcsőfoka volt. Ugyanis rengeteg kulturális, tudományos, művészeti, vallási, érdekvédelmi, önszegélyező és jótékonyági egylet alakult. Ezekről országos szinten és többféle időmetszetben is vannak összeírásaink, így a nonprofit szektor egy elég nagy metszete a dualizmus korában, de a két világháború közötti időszakban is leírható, bemérhető.

A másik fontos forráscsoport a Budapest székesfőváros által kezelt *alapítványok és alapítványszerű juttatások* jegyzéke, amelyet Schuler Dezső fővárosi tanácsnok gyűjtött össze 1934 novemberéig. Ez a gyűjtemény tartalmazza a XIX. század elejétől kezdődően az összes olyan alapítványt és alapítványszerű juttatást, amelyet fővárosi székhelyű intézményekre tettek. Az alapítványszerű juttatás az egykori jótékonyági célokra rendelt adományok későbbi alapítványosítását jelenti. Miután az alapítvány létesítésének módját országos szintű jogszabály határozza meg, és országos közigazgatási szerv ellenőrzéséhez (később jóváhagyásához) kötötte működését, így elvileg az egész országra kiterjedően meg lehetnének az alapítólevelek a Belügyminisztériumban vagy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levéltári anyagában.

Az utóbbi minisztérium anyagai azonban a háborúban szinte teljesen megsemmisültek, az előbbi idevonatkozó iratai pedig a két világháború közötti időszakra még zároltak, korábról nagyon hiányosak. Ennek megfelelően be kell érünk a fővárosi alapítványok feltérképezésével, annak tudatában, hogy számos egyházi, illetve községi és városi alapítvány csak szórványosan, esetlegesen kerül látókörünkbe. Joggal feltételezhetjük azonban, hogy az alapítványok döntő többségét (a legnagyobb alaptőkével és a legtöbb kedvezményezett javára) Budapesten létesítették.

Az alábbiakban az 1934 novemberéig Budapest székesfővárosánál kezelt alapítványok és alapítványszerű juttatások bemutatásával foglalkozom, rámutatva annak a gondolkodásmódnak a meggyökeresedésére, amely mind az egyéneken, mind a társadalom kisebb közösségeiben, mind pedig szervezeti, államigazgatási szinten egyre jelentősebbé vált.

A jótékonyági alapítványok köre

Schuler Dezső tanácsnok gyűjtése szerint a főváros 1934 novemberében 406 különféle alapítványt és alapítványszerű juttatást kezelt. Alapítvány csak olyan állandó jellegű vagyon (készpénz vagy ingatlan) lehetett, amelynek tiszta jövedelme, kamata volt felhasználható egy meghatározott cél érdekében. Miniszteri jóváhagyását 1912-ben tették kötelezővé, előtte a közhatóságnak csak az alapítvány pénzügyi ellenőrzésére illetve felügyeletére volt jogköre. Ez az oka annak, hogy 1921 előtt egyházi, vidéki városi vagy községi alapítványokról csak szórványosak és esetlegesek az ismereteink.

A főváros kezelésében lévő alapítványok többsége, számszerint 222 általános jótékonyági célra rendeltetett. Többségükben ezek magánalapítványok, bár olykor-olykor előfordul közöttük közjogi személy, mint Bécs vagy Budapest fő- és székvárosok, valamint jótékonyági, emberbaráti egyesületek. Így fiú- és leányárva-házak létesítésére, a fenntartási költségekhez való hozzájárulásra és létszámbővítésre, valamint gyermekmenhelyek, gyermeküdülők, lelenházak és szeretetotthonok céljaira, özvegyek, vakok, siketek segélyezésére, szegény lányok kiházasítására tett alapítványok voltak többségben, és jelentek meg először.

A XIX. század első harmadától kezdődően Magyarországon folyamatosan és növekvő számban jelentek meg azok a nemeslelkű és anyagi eszközökkel is bíró személyek, akik feladatuknak érezték az árvák, özvegyek, otthontalanok, a tartós egészségkárosodást szenvedők életnehézségeinek javítását, elviselhetővé tételét. Már 1842-ben Pest szabad királyi város polgársága néhány igen aktív férfi kezdeményezésére, adományokból létrehozta a József fiúárva-házat, amelyhez az épületet a városi hatóság adta. Általában igen elterjedt volt ez az intézményalapító forma még a XX. század első harmadában is. Eszerint az épületet a község vagy város biztosítja, míg adományok, hagyományozás, később alapítványok formájában a városi polgárok járulnak hozzá az intézmények fenntartásához, bővítéséhez. Előfordult azonban személyes tulajdonban lévő ingatlanadományozás is, vagy olyan alapítvány létesítése, amelynek hozadékát ingatlanépítésre kellett fordítani.

A főváros másik nagy árvaháza, a Pesti Árvalányintézet 1861-ben létesült Pest város közgyűlésének határozatával. A telket és a házat

itt is Pest város tanácsa adta, míg a községi tanács tagjai az alapításkor aláírási íveket bocsátottak ki adakozásra. Az intézet megnyitásakor 10 árva ellátására elegendő adomány gyűlt össze, részben készpénzben, részben természetben. A tradicionális társadalomra jellemző juttatási formák nyomták rá bélyegüket az adományokra, még a pénzbeli juttatásokra is. Egy 1861—1886 közötti adakozási regiszter szerint 1244 személy adott készpénzt, legtöbbjük adomány, ajándék, hagyaték vagy évi járadék formájában, s mindössze 21 személy létesített alapítványt, amely már a polgári korszakra jellemző adományozási forma és pénzkezelési technika volt. A természetbeni adományok főként iparosoktól, kereskedőktől származnak, akik az intézet felszereléséhez, az árvák élelmezéséhez és ruházásához járultak hozzá leginkább. Az adományok között találhatunk evőeszközöket, ajtót, vaságyat, asztalokat, tűzhelyet, mosóüstöt, kályhacsövet, varrógépet, könyveket, paplant, tüzelőanyagokat, de ugyanúgy posztót, kelmét, cipőt, használt ruhát, burgonyát, rizst, káposztát, fehérrepát, kalácsot, süteményt és lefoglalt nyulakat is. Voltak, akik — természetesen ingyenes — szolgáltatásaikat ajánlották föl: kályhajavitást, ingyenes fürdözést, lóvasútutazást. E leányárvaház az adományok jóvoltából már 100 fő befogadására és ellátására vált alkalmassá. 1867-ben felvette egyik legnagyobb adakozójának, Erzsébet királynénak a nevét. Később a főváros is bekapcsolódott az alapítványt tevők sorába, s az 1879 és 1909 közötti 30 évben 23 alapítványi helyet hozott létre. Így már nem csak ingatlanjai ingyenes átadásával, hanem pénzvagyonával is támogatta az árvaházak, s általában a szociális intézmények működését.

Tudomásunk van még arról, hogy az 1910-es évek elejéig az országban — mintegy 4000 növendékkel — összesen 95 árvaház működött. Ezek nagy többségét magánemberek alapították, kisebb részét protestáns és zsidó felekezetek, vagy a megye.

A pénzbeni adományok, ajándékok, hagyatékok, tehát a gazdasági értelemben vett ellenszolgáltatásra igényt nem tartó juttatások és természetbeni adományok elsőként árvaházak, lelencházak, menhelyek, szeretetotthonok létrehozására irányultak. Ezek a fejlődéstől lényegében független, már a feudális társadalmakban is meglévő problémák orvoslására létrehívott intézmények voltak. A különféle egyházak és felekezetek ugyanis meglehetősen kevéssé tudtak csak megfelelni karitatív funkcióiknak. Nem is alakult ki nálunk sohasem a Nyugat-Európára oly jellemző egyházi karitatív intézményi és szolgáltatási rendszer. Nagyrészt ez az oka annak, hogy a XIX. század közepétől a humanitárius célokkal fellépő polgároknak, nemeseknek kellett enyhíteni a mindenkori fellelhető elesettek igen nehéz helyzetén. Arra azonban ez a kényszerhelyzet mindenképpen jó volt, hogy az adakozó egyének és a község közösen alakíthatták ki az alapítványi kezdeti formáit, a jótékonyági elvre szerveződő együttműködés technikáit, s létre tudtak hozni ennek alapján karitatív intézményeket, amelyek megalapozták a későbbi intézményrendszer kifejlődését.

A polgári fejlődés megindulásával, a hagyományos életformából való kiközökennyel természetesen bizonyos rétegek szegénysége tovább növekedett, s az addig létező társadalmi struktúra széthullásával újabb és újabb személyek, rétegek és foglalkozáscsoportok kerültek a társadalmi lét peremére, sokszor kilátástalan helyzetbe. Az 1900-as évektől kezdődően megjelennek az új típusú társadalmi problémák felismerésé-

re és orvoslására tett alapítványok. 1900-ra datálható az első népkönyha létesítésére tett alapítvány, amelyhez a helyiséget a főváros biztosította. Népkönyha létesítésére még háromszor tettek alapítványt, melyet kiegészítettek ingyenkenyér- és ingyentej-alapítványok. De megjelent a különféle társadalmi devianciák orvoslásának igénye, mint az öngyilkosság elleni iroda létesítésére tett alapítvány, az öngyilkosságból kimentettek támogatására vagy az emberi élet mentésére szolgáló alapítvány, amelynek kedvezményezettjei tűzvészkárosultak vagy egyéb elemi csapást elszenvedők lehettek. Bizonyos mértékig tehát a modern kor biztosítási társaságainak intézményes előfutárai is felfedezhetők az alapítványt tevők között, természetesen szigorúan a gazdasági javak jótékonyossági elv szerinti szétosztása alapján. Létesítettek alapítványt a századelő pestise, a tüdőbajos betegek gyógyítására szolgáló szanatórium felállítására, valamint ez idő tájt jelent meg a polgári fejlődés különféle foglalkozási csoportjainak kárvallottjainak való segítői szándék, a velük való szolidaritás. Alapítványt létesítettek cselédek nevelésére és oktatására, elaggott vagy más okból keresetképtelenné vált szabómesterek gyámolítására, tanítónők segélyezésére, elszegényedett fodrászok, iparosok özvegyei vagy családtagjai részére, tisztviselők javára, sőt még elszegényedett úrnők megsegítésére is.

Közoktatással kapcsolatos alapítványok

Az alapítványok másik nagy köre a közoktatással kapcsolatos. Jutalom és ösztöndíjak, tanítónők jutalmazására tett alapítványok, illetve tanulók, tanítók özvegyei és árvái segítésére tett alapítványok tartoznak ide. A főváros által kezelt 406 alapítványból ezek 87-et tesznek ki, közülük 60 jutalom- és ösztöndíj-alapítvány. A közoktatási rendszer kifejlődése már a polgári korszak terméke, igénye és követelménye, az alapszintű ellátás megszervezése az állam feladata.

A kiegyezés megkötése után létre is hozták e feladat megszervezésére, irányítására és működtetésére a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot.

Az iskolába járás azonban költséges volt, beleértve a tandíjakat, tanzserek költségeit, de a gyermek ez idő alatti eltartási költségeit is. Ezeket az ösztöndíjakat és jutalmakat tehát, amelyeket szinte kizárólag adományokból összegyűjtött vagy létesített magánalapítványokból hoztak létre, egy-egy nehézségekkel küzdő, de jó tanulmányi előmenetelű és szorgalmú tanuló megsegítésére fordították. A kedvezményezettek köre lényegében kiterjedt minden iskolatípus tanulójára.

Az alapítványt tevők köre többnyire egy-egy iskola egykori tanulóiból és aktív tanáraiból került ki, akik igazgatójuk vagy iskolájuk emlékére szerveztek gyűjtést, létesítettek alapítványt egy-egy növendék számára. A kedvezmény feltételül legtöbbször a szegénysorsúságot, a jó tanulmányi előmenetelt, példás szorgalmat, olykor a magyar nyelvben és földrajzban való kiváló jártasságot is megszabták. Volt, aki kikötötte a továbbtanulási szándékot vagy a római katolikus vallást, a 30-as években pedig a kifogástalan erkölcsi és hazafias magatartást is. Ezen alapítványokat több esetben „tanítványi hálaalapítványnak” nevezték el. Az ösztöndíjakat leginkább a még iskolába járók, a jutalombdíjakat általában a végzős tanulók nyerhették el. Ezen alapítványok kiterjed-

tek az iskolák és óvodák felszerelésére, tanszerek beszerzésére, valamint a szegénysorsú tanulók, gyermekek ruházására, téli cipővel való ellátására is. A felsőfokú intézményekbe szóló ösztöndíj-alapításokban már részt vett a főváros is. Több alapítványi helyet létesítettek a M. kir. Tudományegyetem mindhárom karára, a Kertészeti Tanintézetbe, a felsőkereskedelmi iskolába, a Ludovika Akadémia tisztképző tanfolyamára, az Országos Színészeti Tanodába és a Magyar Királyi Zeneakadémiára is. Ezek az alapítványok, bár korábbi időszakban is előfordultak, elterjedtté a 20-as évek után váltak. Megállapítható általában, hogy a jutalom- és ösztöndíj-alapítványok létrehozóit elsősorban nem általános humanitárius és karitatív elvek vezették, hanem egykori vagy akkori iskolájukkal szembeni lojalitás, s talán egy felvilágosultabb, racionális szempont is: a beruházás az emberi tőkébe.

Kórházi alapítványok

Az alapítványt tevők harmadik nagy köre a kórházi alapítványok megalkotóié. Az egészségügyi alapellátás megszervezése, a gyógyítás, az utógondozás a polgári korszakban alapvetően állami feladattá vált. A dualizmus időszakában az állam ennek a feladatának meg is felelt, ma is működő kórházaink legtöbbje ebben az időszakban épült. E hálózat fejlesztését segítették a magánalapítványként tett kórházi alapítványok is. A 39 számontartott kórházi alapítványt főként a Szent Rókus kórház, a Szent János kórház és a Szent István kórház ágyalapítványaira vagy e kórházak fenntartási költségeire létesítették. Egy-egy beteg ingyenes ellátására vonatkoztak, legtöbbször nem kötöttek ki vallásfelekezethez való tartozást feltételül. Az alapítványi tőke többnyire hagyományozott készpénz, de előfordul ingatlan tulajdoni hányad és ingatlan bérjövödelmének bevétele is. Előfordultak néha speciális kikötések, szakmai szolidaritásra vagy vallási azonosulásra utaló motivációk is. Így egyes alapítványtevők a fodrászkiparosoknak vagy azok özvegyeinek, árváinak tartják fenn az alapítványi helyet, prioritást kötnek ki gyógyszerek vagy kereskedőszolgák számára. Vannak, akik szegény ügyvédek ápolására, szerencsétlenséget szenvedett munkások segélyezésére, egykor tisztesebb osztályhoz tartozó elszegényedett beteg ápolására, orvosok, okl. ügyvédek, ismert magyar írók, állami vagy városi tisztviselők, okl. bírók részére létesítettek betegágyakat. Kétszer fordult elő olyan eset, hogy az alapítványt tevő vallási felekezethez való tartozást kötött ki. Egyszer átutazó vagy itt lakó szegénysorsú görög beteg részére, másszor magyar illetőségű keresztényt tót számára a Rókus kórházban. Egy esetben pedig prioritást jelöltek meg a rászorultak közül 2 görög-keleti szerb vallásúnak ugyanebben a kórházban. Általában azonban nem jellemzőek a szigorú kikötések, többnyire inkább csak prioritások megjelölésére szorítkoznak, és az alapítványt tevők sohasem kötik ki a betegkijelölési jogot, tehát a kedvezményezettek kijelölésének a jogát. Ez más alapítványoknál viszont — mint árvaházak, szeretetotthonok, lelencházak esetében — meglehetősen általános volt.

Ezen ágyalapítványok mellett feltétlenül említést érdemel öt olyan alapítvány, amely jelentős beruházással járult hozzá egészségellátó intézményrendszerünkhöz. Lánczy Leó még életében tett alapítványt

egy országos jellegű gyermekgyógyintézet felállítására, amelyben külön pavilont rendelt tuberkulózisos betegek gyógyítására. A további összegeket felszerelésre. „a bejáró betegek gyógyszerekkel való ellátására és otthoni viszonyaik egészségügyi tekintetben való javítására” kellett fordítani. Dr. Romich János bécsi orvos alapítványt tett 1855-ben egy „lábbetegkórház” létrehozására. Röck Szilárd, pesti ügyvéd, aki egyébként nagy adakozó volt, s egymaga 13 kulturális, tudományos és jótékonyági alapítványt létesített, előirányzott egy alapítványt „nőgyógyászati kóroda” létrehozására is. Az állam az Üllői úton ma is álló szülészeti és nőgyógyászati klinikát 1905-ben felépítette, s Röck Szilárd alapítványának kamatai is ebbe az építkezésbe folytak bele. Dr. Szenger Ede 1914-ben egy 100 ágyas pesti székhelyű üdülőkórház felépítésére tett alapítványt, kórházi betegek utókezelésére. Felépítéséig az alapítványt kamatoztatták. Végül megemléltendő dr. Wodianer Albert 1902-ben tett alapítványa, egy üdülő — mai szóhasználattal az utókezelés céljait szolgáló kórház, szanatórium — felépítésére. A főváros a János kórház telkéből ki is szakított egy területet, és az üdülőkórházat az alapítvány hozadékából fel is építette. Így működött ez egészen addig, amíg a háború alatt katonák számára rendezték be. A háború után belbeteg osztályként működött, s ma is belgyógyászati osztály egyébként.

Általánosságban megállapítható, hogy a kórházi és egészségügyi intézményrendszer és hálózat létesítését, kialakítását, működésük megszervezését a dualizmus idején az állam és a községek magukra vállalták. (A mai kórházi ellátás alapjául is szolgáló ellátási hálózatot ebben az időszakban hozták létre.)

Jelentős mértékben járultak azonban mind az építkezés, mind a további bővítés, mind a felszereltség javításához az e szükséglet felismerő egyéni adakozók és hagyományozók. Az egészség megóvása, a betegségek kezelése mindenképpen felvilágosult szellemre, polgáriasult gondolkodásmódra, a személyiség, az individuum tiszteletére, annak (emberi) számbavételére épült.

Az alapítványt tevők köre, céljaik, törekvéseik

Mind ez idáig lényegében a szociális, oktatási és egészségügyi intézmények kifejlődése, működése szempontjából vettük szemügyre az alapítványokat. Érdeemes végül néhány szót szólnunk az alapítványt tevők köréről, céljairól, motivációikról, törekvéseikről. Mindezek az alapítólevelekből (vagy korábban a végrendeletek szövegeiből) a hagyományok rendeltetésének meghatározásánál kiolvashatók.

A XIX. század közepén, második harmadában az alapítványt tevők között szinte egyforma mértékben szerepeltek grófok, bárók, gazdag nemesek, a királyi család tagjai és a gazdagabb polgárság képviselői. A hagyományos társadalom elitje tehát még elég jelentősen képviseltette magát. Az akkori társadalmi konvenciók szerint ettől a rétegtől elvárható volt egy „kis jótékonykodás”, ez a társadalmi hierarchiában elfoglalt presztízs részét képezte. Később az alapítványt tevők között túlsúlyba kerültek a főváros német, görög, macedón és zsidó származású polgárai: a Heinrichek, Röckök, Karisok, Lázitsok, Ulmannok és Deutschok. Ahogy az alapítványi forma és az általa létrehozott illetve

támogatott intézmények egyre inkább a polgári korszak igényeinek feleltek meg, úgy változott, módosult az alapítványt tevők köre is.

Felmerül a kérdés, hogy mi motiválta az alapítványok létrehozóit. Kezdetben, a jótékonyági alapítványok vagy az ilyen célú hagyományok végrendeleteiből szinte kivétel nélkül kiolvasható a maradandót alkotás, a halhatatlanság, az örökkévalóságnak történő emlékéllátás igénye és törekvése. Az alapítók szinte kivétel nélkül kikötötték, hogy az alapítvány nevét, az általuk létrehozott szobát, a pénzükből „működtetett” ágyat róluk, ritkábban valamely családtagjukról nevezzék el.

A korábbi árvaházi, szeretetotthoni, lelencházi helyek alapítványainál legtöbbször kikötötték a kedvezményezett kijelölési jogát maguk (vagy haláluk után a rangidős családfe) számára. Ez a személyes jócselekedet, a patriarchális jótékonykodás igénye, amelyben az alapítványt tevő önmaga számára legalább olyan fontos (ha nem fontosabb), mint alapítványának célja, rendeltetése. A későbbiekben a kórházi és közoktatási célú alapítványoknál szinte teljesen eltűnik ez a kikötés, s a kiválasztás jogköre a községet, kórházat vagy iskolát illeti meg.

Motiváló tényező volt a *lokálpatriotizmus* is. Számos alapító kiköti, hogy vagyonának kamatait budai, pesti, vízvárosi, krisztinavárosi vagy svábhelyi szegény, árva, lelenc megsegítésére kívánja fordítani. Nem is beszélve később a jutalom- és ösztöndíj-alapítványok létesítéséről, amelyek vagy egy bizonyos iskolához vagy meghatározott kerületekhez vagy megjelölt városrészhez kötődtek.

Feltűnő, főként a korábbi alapítványoknál, hogy sokan kikötik: a kedvezményezettnek római katolikus vallásúnak kell lennie. Később ez a szempont egyre inkább háttérbe szorul, s inkább a rászorultság válik elsődleges válogatási szemponttá. Vallási vagy valamely réteggel szembeni diszkriminációval, kizárással is csak egy esetben találkozunk, Mayer Ferenc budai fiúárvaházi alapítványánál, aki egy önálló árvaházat létesített, s végrendeletében meghagyta, hogy a felveendők közül „szidók mindaddig kizáratnak, míg azoknak házalással való úzerkedése meg nem szűnik, és ők más emberhez hasonlóan fenntartásukat kezök munkájával keresik meg”. Mayer Ferenc egyébként 1857-ben halt meg, a végrendelet szövege tehát ezen időpont előtt keletkezett. Ezt az egy esetet leszámítva az alapító okiratban vagy hagyományozó végrendeletben diszkrimináció, a kedvezményezettek körének ilyen negatív leszűkítése nem fordul elő. Utal ez arra, hogy az adomány és alapítvány műfaja építő jellegű, nemeslelkű, széles látókörű tevékenységet feltételez. Sőt egyre többször fordult elő, hogy bevették az alapító okiratba: a juttatás, az alapítványi hely valláskülönbségre való tekintet nélkül létesíthető. Ez mindenképpen a világiasodás terjedésére, a szekularizáció küzdelmeire is utal.

S még egy tendencia kiolvasható az alapító okiratból. Kezdetben sokszor igen részletesen és aprólékosan szabályozta az alapítvány tevője, hogy az általános jótékonyágon belül, az alapítványi helyek létesítése mellett mire lehet felhasználni juttatásait. Így sokan létesítettek alapítványt árvaházi növendékek „egy tavaszi vagy nyári mulatóságának megszervezésére”, „játékszerrel való megajándékozásukra”, „vaspályán való szállításukra”, karácsonyi megajándékozásukra. Később, az intézményesedés fejlődésével eltűnnek az ilyen részletekbe menő kívánalmak, s azon összegekről, amelyeket nem intézmények létesítésére, újabb alapítványi helyek felállítására, az intézetek működ-

tetésére, felszereltségük javítására vagy jutalom- és ösztöndíjakra fordítottak, az intézmények vezetői vagy a fővárosi tanács illetékes ügyosztályának felelősei döntöttek.